

Kálvária

Keresztútjárás a régi magyarországi
irodalomban és művészetben

Pázmány Irodalmi Műhely

Lelkiségtörténeti tanulmányok

Az HUN–REN–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség
Kutatócsoport sorozata
Sorozatszerkesztő: Szelestei N. László

1. Lelkiségtörténeti számvetés
2. Régi vallásos énekek és énekeskönyvek
3. Régi magyar imakönyvek és imádságok
4. Az áhítat nem hivatalos alkalmi és formái az 1800 előtti Magyarországon
5. Misztika a 16–18. századi Magyarországon
6. Szelestei N. László, Irodalom és lelkiség
7. Menny és pokol a barokk kori ember életében
8. Közkincs: Tanulmányok a régi magyarországi prédikációk kompilációjáról
9. Kovács Eszter, A *Makula nélkül való tükkör* cseh forrásai
10. A nők és a régi magyarországi vallásosság
11. Régi magyar népelemek és imádságok
12. Egyház és reprezentáció a régi Magyarországon
13. Makulátlan tükkör: Tanulmányok a *Makula nélkül való tükkör* című kegyességi műről
14. Útmutató: Tanulmányok Pázmány *Kalauz*járól
15. Barokk vallásos közösségek
16. Népelemek és gyülekezeti énekek a 17. századi Magyarországon
17. Lelkiség és irodalom: Tanulmányok Szelestei N. László tiszteletére
18. Lelkiség és oktatás a régi Magyarországon
19. Második Mária: Mária Terézia a régi magyarországi kegyességben
20. Szelestei N. László, Tanulmányok a 17–18. századi magyarországi művelődésről
21. Eucharisztia és Úrvacsora a 16–18. századi Magyarországon
22. Átfedések: Szövegalkotás a 16–18. századi irodalomban
23. Maczák Ibolya, Kölcsönzés és kompozíció:
Szövegalkotás 17–18. századi szerzők prédikációiban
24. Személyek, intézmények szerepe a hívek lelkiségének alakításában a 17–18. században
25. Szelestei N. László, Prédikálás a 17. századi Magyarországon
(Kézírtos kötetek)

(folytatás a kötet végén)

Kálvária

Keresztútjárás a régi magyarországi
irodalomban és művészetben

Szerkesztette
Maczák Ibolya

HUN-REN
Magyar Kutatási Hálózat

HUN-REN–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport
Budapest, 2025

Lektorálta
Bajáki Rita

A szerkesztő
az Apor Vilmos Katolikus Főiskola docense és a
HUN-REN–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport
tudományos főmunkatársa

A kötet a Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport konferenciája
(Budapest, 2023. január 19.) alapján készült

A borítón elől:
Via sacra, seu exercitium viae crucis dolorosae ducentis ad Montem Calvariam,
Tyrnaviae, Acad., 1763. OSZK 319.419

A borítón hátul:
Részlet Tarnóczy István *Mennybe vezérő kalauz* című művének címlapjáról
(Nagyszombat, 1675)

ISBN 978-963-308-518-9
ISSN 2060-7385

© A kötet szerkesztője és szerzői, 2025
© HUN-REN–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport
Kiadványaink: <https://btk.ppke.hu/kiadvanyaink-7>

Felelős kiadó: Armando Nuzzo
Tördelte: Báthory Orsolya, Maczák Ibolya
Borító: Szádóczki Vera
A sorozat címlapterve: Szentés Éva
Nyomdai kivitelezés: Séd Nyomda, Szekszárd
Felelős vezető: Dránovits Anna
www.sednyomda.hu

Tartalom

A HUN-REN–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport 2023. január 19-én tartott <i>Kálvária – Keresztútjárás a régi magyarországi irodalomban és művészetben</i> című műhelykonferenciájának programja	6
BÁTHORY ORSOLYA A keresztút a pápai rendelkezések tükrében	7
N. KIS TÍMEA Hétstációs kálváriák a 17–18. században	39
BÁRTH DÁNIEL Szakrális térkijelölés és praxis pietatis – A levéltárak jelentősége a kálváriák vallási néprajzi kutatásában	51
KORONDI ÁGNES Mária a Kálvárián – Egy közép-európai planctus népnyelvi változatai.....	65
SZELESTEI N. LÁSZLÓ Egy keresztúton is használt ének (<i>Stabat Mater</i>) magyar nyelvű szövegváltozatairól.....	83
SZÁDOCZKI VERA Énekszóval a Kálvárián.....	99
KÓNYA FRANCISKA Hermolaus metszetekkel illusztrált elmélkedésgyűjteménye.....	113
KOVÁCS ESZTER Ján Abrahamffy passiója	125
MEDGYESY S. NORBERT Nagypénteki feretrumok, stációk, körmenetek és kálvária Csíksomlyó 18. századi színi hagyományában, kiemelten Potyó Bonaventura <i>Via crucis</i> drámájában.....	147
MÁTYUS NORBERT Illyés András passió-prédikációja	171
MACZÁK IBOLYA Pázmány Péter hatása az 1800 előtti nagypénteki beszédekre	185
Személynévmutató	196

KORONDI ÁGNES

Mária a Kálvárián

Egy középkor-európai planctus népnyelvi változatai*

Krisztus passióját a középkor folyamán számos formában, nyelven és megközelítésben dolgozták fel. Azok a szövegek, amelyek a szenvedéstörténetet Szűz Mária szemszögéből mesélik el a szenvedő anya érzéseire, panaszára fektetve a hangsúlyt, a latin irodalomban viszonylag későn bukkantak fel. Sok más kegyességi témához és szöveghez hasonlóan a passió ilyen megközelítése a keleti kereszténység irodalmában hamarabb jelent meg, mint a latin kultúrkörben. A bizánci és szír keresztény egyházakban már a késő antikvitás időszakában születtek az Istenszülő a Kálvária hegyén megtapasztalt anyai fájdalmát feldolgozó himnuszok, prédikációk és hagiográfiai szövegek.¹ A nyugati kereszténységben Mária szenvedő anyafiguraként, *mater dolorosa*ként való drámai ábrázolása a 13. századtól terjedt el.² Ennek az ábrázolásmódnak a megjelenése és népszerűvé válása a 11. század végétől, illetve a 12. századtól bekövetkező kegyességi fordulattal áll szoros összefüggésben. Ennek folytán a hívek kegyességgyakorlásában a dicsőséges, feltámadott Krisztus, az igazságos bíró, mennyei király, illetve a

---

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával a HUN-REN–OSZK Fragmenta et Codices Kutatócsoportban készült. E kutatás korai eredményeit a következő tanulmányomban publikáltam: KORONDI Ágnes, *Párbeszéd a passióról: az Apor-kódex Pszeudo-Anzelm dialógusa és kelet-közép-európai rokonai* = *Eruditio et magnanimitas: Tanulmányok Gábor Csilla köszöntésére*, szerk. FARMATI Anna, MÓRÉ Tünde, TÓTH Zsombor, VIRÁG Csilla, Budapest, reciti, 2023, 117–125.

¹ Ezekről lásd: Sandro SICCA, *The Planctus Mariae in the Dramatic Tradition of the Middle Ages*, transl. Joseph R. BERRIGAN, Athens – London, The University of Georgia Press, 1988, 31–49; Stephen J. SHOEMAKER, *Mary at the Cross, East and West: Maternal Compassion and Affective Piety in the Earliest Life of the Virgin and the High Middle Ages*, *Journal of Theological Studies*, 62(2011), no. 2, 570–606; Eliška KUBARTOVÁ POLÁČKOVÁ, *Medieval Laments of the Virgin Mary: Text, Music, Performance, and the Genre Liminality*, Leeds, Arc Humanities Press, 2023, 4–15.

² Miri RUBIN, *Mother of God: A History of the Virgin Mary*, New Haven – London, Yale University Press, 2009, 243–249.

menyország királynőjévé emelt Istenanya hatalmának, fényének félelemmel vegyes tiszteletét felváltotta az emberi alakban szenvedő Megváltó és a fia szörnyű szenvedéseinek és halálának láttán az anyai fájdalom súlya alatt összeroskadó Mária iránti együttérző, de ugyanakkor rajongó szeretet, illetve az általuk mutatott példa követése.³ Ennek a passió köré szerveződő „érzelmes kegyesség”-nek (*affective piety*) egyik ikonikus műfaja a Mária-síralom,⁴ a műfaj egyik úttörője pedig a 12. századi *Planctus ante nescia*,⁵ amellyel az Ómagyar Mária-síralomhoz fűződő viszonya miatt a magyar irodalomtörténeti kutatások is sokat foglalkoztak.⁶ A *Planctus ante nescia* egyik leszármazottja a középkor egyik legnépszerűbb prózában készült Mária-síralma, a hosszabb és rövidebb változatban is fennmaradt, az egyik változat incipitje után *Quis dabit*ként emlegetett traktátus.⁷ Ezt a szöveget, amely a 13. század közepe táján terjedt el,⁸ a mű tekintélyének emelése végett

³ A folyamat bemutatását lásd: Rachel FULTON, *From Judgment to Passion: Devotion to Christ and the Virgin Mary, 800–1200*, New York, Columbia University Press, 2002. A Rachel Fulton által felvázolt folyamatot árnyalva Sarah McNamer mutatott rá a nők kulcsszerepére: Sarah McNAMER, *Affective Meditation and the Invention of Medieval Compassion*, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 2010, 58–115.

⁴ A műfaj eredetének tárgyalását főként összefüggésben a dráma középkori történetével lásd: SICCA, *The Planctus Mariae...*, 1. j. i. m.; KUBARTOVA POLÁČKOVA, *Medieval Laments of the Virgin Mary...*, 1. j. i. m.

⁵ Carmen CARDELLE DE HARTMANN, *Lateinische Dialoge 1200–1400: Literaturhistorische Studie und Repertorium*, Leiden – Boston, Brill, 2007 (Mittelateinische Studien und Texte, 37), 202; KUBARTOVA POLÁČKOVA, *Medieval Laments of the Virgin Mary...*, 1. j. i. m., 14.

⁶ Többek között: GRAGGER Róbert, *Ómagyar Máriasíralom*, Magyar Nyelv, 19(1923), 6–8; MÉSZÖLY Gedeon, *Van-e az Ó-magyar Mária-síralomnak más latin forrása, mint a Löweni Kódex Planctus-szövege?*, Nyelvtudományi Közlemények, 50(1936), 278–284; MEZEY László, *Leuweni jegyzetek az Ómagyar Mária-síralomról*, Irodalomtörténet, 1971, 363–367; VIZKELETY András, *„Világ világa, virágnak virága...” (Ómagyar Mária-síralom)*, Budapest, Európa, 1986, 15–25, 30–42; MARTINKÓ András, *Az Ómagyar Mária-síralom hazai és európai tükrében: Bevezetés és vázlat*, Budapest, Akadémiai, 1988 (Irodalomtörténeti füzetek, 117); VIZKELETY András, *A magyar líra első fennmaradt terméke = A magyar irodalom története, I: A kezdetektől 1800-ig*, szerk. JANKOVITS László, ORLOVSKY Géza, Budapest, Gondolat, 2008², 71–77; HORVÁTH Iván, *Ómagyar szövegemlékek mint textológiai tárgyak*, Budapest, OSZK, 2015, 64–77.

⁷ Henri BARRÉ, *Le „Planctus Mariae” attribué a Saint Bernard*, Revue d’Ascétique et de Mystique, 28(1952), 243–266. A szöveg nyomtatott kiadásairól és azok problémáiról lásd még: C. W. MARX, *The “Quis dabit” of Oglerius de Tridino, Monk and Abbot of Locedio*, The Journal of Medieval Latin, 1994/4, 118–122.

⁸ Thomas H. BESTUL, *Texts of the Passion: Latin Devotional Literature and Medieval Society*, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 1996, 52.

legtöbbször Szent Bernátnak, de olykor Szent Ágostonnak vagy Szent Anzelmnak tulajdonították.⁹ Jelenlétét a magyarországi prédikációirodalomban többek között Madas Edit tárgyalta egyik tanulmányában.¹⁰

A Bernátot a középkori passiómisztika központi tekintélyévé avató szöveg nem autentikus Bernát-mű. Henri Barré vetette fel, hogy valódi szerzője egy 1136 és 1214 között élt ciszterci apát, Oglerius de Locedio lehetett.¹¹ A szöveg, amelynek narrátora maga Mária, a fájdalmas anya érzésvilágára koncentrált, nyelvileg erősen retorizált, hangneme emelkedett, érzelmileg majdnem túlfűtött.

Ez az ál-bernáti szöveg lehetett a modellje, esetleg egyik forrása annak a prózai *planctus*-nak, amely a jelen tanulmány tárgyát képezi. A *Quis dabit* népszerűségét ugyan el nem érő, de azért különösen Közép-Európában széles körben elterjedt passióelbeszélés több, más-más műfaji besorolást rögzítő cím alatt szerepel. Találkozunk vele *planctus*-ként vagy *lamentatió*-ként, máskor viszont *dialogus*-nak, esetleg *interrogation*-nak nevezik. A *Patrologia Latina*-ba Migne *Dialogus Beatae Mariae et Anselmi de passione Domini* címmel vette fel,¹² de Carmen Cardelle de Hartmann szerint a kéziratok hagyományban a *planctus* megjelölés a gyakoribb.¹³ E szöveg, akárcsak a *Quis dabit*, Mária szemszögéből láttatja a szenvedéstörténetet. Míg azonban az ún. Bernát-traktátus epizódyszerű, főként az erős érzelmi potenciállal bíró jelenetekre koncentrált, a Canterbury-i Szent Anzelm kérdései mentén kibontakozó narráció sokkal szisztematikusabb, Júdás árulásától a sírbatétel utánig meséli el a történeteket. Amint arra Thomas Bestul a középkori passiószövegekről szóló monográfiájában felhívta a figyelmet, az Anzelm-szöveg hangneme sokkal visszafogottabb feltételezhető modelljénél, megközelítése historikusabb, szemlélete tárgyyszerűbb. Számos szó szerinti átvételt is tartalmaz az evangéliumokból, s nem veti meg a *Historia scholastica*-szerű történeti munkákból merített részleteket sem.¹⁴

⁹ BARRÉ, Le „*Planctus Mariae*” attribué a Saint Bernard, 7. j. i. m., 247; CARDELLE DE HARTMANN, *Lateinische Dialoge 1200–1400...*, 5. j. i. m., 203.

¹⁰ MADAS Edit, *Fili, dulcor unice: Sermo apocryphus de passione Domini* = „Nem súlyed az emberiség!”... *Album amicorum Szőrényi László LX. születésnapjára*, szerk. CSÖRSZ RUMEN István, SZABÓ G. Zoltán, Budapest, MTA Irodalomtudományi Intézet, 2007, 165–168.

¹¹ BARRÉ, Le „*Planctus Mariae*” attribué a Saint Bernard, 7. j. i. m., 252–259.

¹² Sanctus ANSELMUS, *Opera omnia*, ed. Gabrielus GERBERON, tom. 2., Paris, Jean-Paul Migne, 1865 (*Patrologiae cursus completus, Series latina*, 159), 271–290.

¹³ CARDELLE DE HARTMANN, *Lateinische Dialoge 1200–1400...*, 5. j. i. m., 369.

¹⁴ BESTUL, *Texts of the Passion...*, 8. j. i. m., 53–54.

Az egyik ilyen történeti hitelesítő anyag szolgáltatott *terminus post quem*-et a mű datálásához. A tövissel koronázás jeleneténél említi az elbeszélő, hogy a töviskoronát a francia királyok őrzik. Mivel az ereklje 1238 táján került Franciaországba, így a *planctus*-nak ez után kellett keletkeznie.¹⁵ A 13. század végéről és a 14. század elejéről származó kéziratok arra utalnak, hogy nem sokkal készülhetett 1238 után. Amy Neff ferences környezetből eredezteti a szöveget. Összefüggésbe hozza a *Planctus*-ban és a ferences háttérű *Meditationes vitae Christi*-ben valamint Ubertino da Casale *Arbor vitae*-jében egyaránt szereplő epizódot, miszerint Mária saját fejkendőjével övezi lemeztelenített fia ágyékát, a Ferenc-legenda azon jelenetével, amikor a szülői házból származó ruháit nyilvánosan levető Ferenc meztelenségét a jelen lévő püspök fedi el köpenyével.¹⁶ A *Planctus* sok közép-európai kézírata, valamint a korai német (alnémet, felnémet) és holland fordításai alapján német nyelvterületen készülhetett.¹⁷

Mind a latin *Planctus*, mind annak német nyelvű fordításai különböző hosszúságú és utóbbiak még különböző formájú (verses és prózai) változatokban terjedtek. Sajnos a latin hagyomány jelentős részben feltáratlan. A német nyelvű szöveghagyomány feldolgozását Simone Schultz-Balluff és Klaus-Peter Wegera vezetésével egy nyelvészeti, illetve egy ehhez kapcsolódó, Stefanie Dipper által irányított számítógépes nyelvészeti profilú kutatási projekt keretében végezték a Ruhr Egyetemen.¹⁸ Wegara egyik írásában beszámol egy a latin szöveghagyomány feltérképezést célul kitűző, de az erre vállalkozó disszerens halála miatt félbemaradt kutatásról is, amelynek kéziratban maradt részeredményei a rendelkezésükre állnak.¹⁹ Schultz-Balluff és kollégái a bőséges (50–60 szöveg), nagyrészt a teljes német nyelvterületet lefedő szöveganyag tanulmányozása során

¹⁵ Amy NEFF, *The «Dialogus Beatae Mariae et Anselmi de passione Domini». Toward an Attribution*, *Miscellanea Francescana*, 86(1986), 106.

¹⁶ *Uo.*, 106–108.

¹⁷ CARDELLE DE HARTMANN, *Lateinische Dialoge 1200–1400...*, 5. j. i. m., 371.

¹⁸ A főprojekt honlapja: <https://www.linguistics.rub.de/anselm/>; a számítógépes nyelvészeti alprojekté: <https://www.linguistics.rub.de/comphist/projects/anselm/> (Hozzáférés: 2023. 05. 10.)

¹⁹ Klaus-Peter WEGERA, *Interrogatio Sancti Anselmi de Passione Domini, deutsch: Überlieferung – Edition – Perspektiven der Auswertung*, Paderborn, Ferdinand Schöningh, 2014, 10–12, 35.

három nagy csoportot különítettek el: verses változat, rövidebb prózai és hosszabb prózai változat.²⁰ Az Észak- és Közép-Németországból származó kéziratokban és nyomtatványokban is megőrződött verses változat eléggé egységes, jellemzője, hogy inkább Krisztus szenvedésére koncentrál. A rövid (észak- és keletnémet) és hosszú (közép- és délnémet) variánst is felvonultató prózahagyomány darabjai Mária fájdalmára összpontosítanak, de azon belül elég nagy változatosságot mutatnak.²¹ Ezeken a fő csoportokon belül számos alcsoport ragadható meg, de ezek kontaminálódása is gyakori; így elég problémás egy klaszikus stemma felrajzolása. A projekt résztvevőinek nem is ez volt a célja. Ők nyelvészeti vizsgálatokat végeztek a sokféle német nyelvjárást felölelő korpuszon, de a talán még további publikációkat eredményező kutatásuk számos tanulsággal járhat a középkori népnyelvű kegyességi szövegek létrejöttét, illetve hagyományozási módját vizsgáló filológusok, irodalomtörténészek számára is.

Tekintve közép-európai eredetét és népszerűségét, nem meglepő, hogy a *Planctus Mariae et Anselmi de passione Domini* más népnyelvekre is átültették. Magyar fordítását (sajnos csak részlegesen) az *Apor-kódex* őrzi.²² Az elején és végén is levélhiányos, egy a 15. század végén és egy a 16. század elején másolt részből összetevődő kéziratot feltehetően a somlóvásárhelyi premontrei apácák használták.²³ Az Anzelm-szöveg a kódex utolsó tartalmi egysége, a kézirat 16. századi

²⁰ Stefanie DIPPER, Simone SCHULTZ-BALLUFF, *The Anselm Corpus: Methods and Perspectives of a Parallel Aligned Corpus = Proceedings of the workshop on computational historical linguistics at NODALIDA 2013*, eds. Þórhallur EYÞÓRSSON, Lars BORIN, Dag HAUG, Eiríkur RÖGNVALDSSON, <https://ep.liu.se/ecp/087/ecp13087.pdf>, 2013 (NEALT Proceedings Series 18 / Linköping Electronic Conference Proceedings 87), 27–42.

²¹ *Uo.*, 30.

²² Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, A. 1330. Kiadás: *Apor-kódex: 15. század első fele, 15. század vége és 1520 előtt*, kiad. HAADER Lea, KOCSIS Réka, KOROMPAY Klára, SZENTGYÖRGYI Rudolf, Budapest, Székely Nemzeti Múzeum – OSZK – ELTE Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, 2014 (Régi Magyar Kódexek, 33), 199–228.

²³ A kódex szerkezetéről, datálásáról, történetéről, illetve az Anzelm-szövegről szóló összefoglalás a kiadás bevezető tanulmányán alapul, különösen: TÓTH Zsuzsanna és MADAS Edit, *A kódex leírása*; HAADER Lea és KOCSIS Réka, *A kódex története = Apor-kódex: 15. század első fele, 15. század vége és 1520 előtt*, kiad. HAADER Lea, KOCSIS Réka, KOROMPAY Klára, SZENTGYÖRGYI Rudolf, Budapest, Székely Nemzeti Múzeum – OSZK – ELTE Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, 2014 (Régi Magyar Kódexek, 33), 25–31; MADAS Edit, *Három jeles szolgáltatás, valamint Mária és Szent Anzelm dialógusa Krisztus kínszenvedéséről = Apor-kódex: 15. század első fele, 15. század vége és 1520 előtt*, kiad. HAADER Lea, KOCSIS Réka, KOROMPAY Klára, SZENTGYÖRGYI Rudolf, Budapest,

részét zárja. A kódex a latin mű tizenhat fejezetéből (a Patrologia Latina-beli latin szövegváltozat felosztása szerint) csak hét fejezet fordítását tartalmazza, de mintaszövege hosszabb lehetett. A scriptor ugyanis a 185^r oldal tetején, mondat közepén abbahagyta a másolást, miután már az előző oldalon sietősebb kézírásra váltott. Talán a hosszabb szöveg lemásolásának szándékát tükrözi az is, hogy a siralom után még egy levél híján két ívfüzet (*quaternion*) tartozott a kódexhez. Mivel a szöveg nem az utolsó meglevő oldal alján ér véget, lehetséges, hogy a kivágott levelek már üresen maradtak.

A magyar fordítás latinhoz való viszonyáról nem egyszerű megállapításokat tenni, ugyanis, mint fentebb jeleztük, a nagyrészt feltérképezetlen latin szöveganyagomány is elég nagy változatosságot mutat. Nem tudhatjuk, milyen változatból dolgozott az átültető. Az *Apor-kódex* kritikai kiadásának bevezető tanulmányában Madas Edit megállapítja, hogy a magyar szöveg közelebb áll egy ősnymtatvány-beli latin variánshoz, mint a Patrologia Latina változatához.²⁴ Az ősnymtatványok *Planctus*-szövegeinek vizsgálata mellett érdemes még összeolvasni a magyar átültetést a régiókból fennmaradt latin kéziratok variánsaival, ha a fordítás pontosságát kívánjuk megállapítani. De a népnyelvűsítés folyamatáról a más nyelvű fordítások párhuzamos elemzése is minden bizonnyal sokat elárul. A már említett német nyelvű korpusz vizsgálati eredményei részben már most kiaknázhatóak, a projekt keretében közzétett szövegek pedig megfelelő nyelvi kompetencia birtokában a magyar fordítás elhelyezése szempontjából is elemezhetőek.

Jelen tanulmány további részében az ócseh irodalom Anzelm-fordításainak variálódására térek ki. A különböző szövegváltozatok Kálvária-jeleneteinek (a Patrologia-kiadás felosztásában a 8–16. fejezeteket felölelő részek) összehasonlítása alapján világítok rá ezeknek a passiószövegnek a középkori anyanyelvű hagyományozódásában megfigyelhető sajátosságaira.

A német nyelvű irodalom által emulációra ösztönzött cseh nyelvű írásbeliségben az Anzelm-*planctus* első, verses fordításának részlete Adolf Patera szerint a 14. század közepéről vagy második feléből maradt fenn a cseh Nemzeti Múzeum

---

Székelly Nemzeti Múzeum – OSZK – ELTE Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, 2014 (Régi Magyar Kódexek, 33), 57–59.

²⁴ MADAS, *Három jeles szolgáltatás...*, 23. j. i. m., 58.

Jistebnicei töredék néven ismert, újabban a 14. század 3. negyedére datált töredékén.²⁵ Azonban az egyetlen pergamenlevélből megmaradt csíkokon levő szöveget megvizsgálva nem sikerült azonosítanom, hogy az Anzelm-szöveg melyik epizódját tartalmazza pontosan. A nagyon töredékes szöveg²⁶ egyes elemei, például a síró beszélő, a kert, az imádkozó Krisztus szerepelnek ugyan a *Planctus*ban, de a Hebron folyó említését nem találtam sem az általam megvizsgált latin variánsokban, sem a többi cseh fordításban, sem a német fordításokat vizsgáló projekt honlapján elérhető szövegekben. A kert és az imádkozó Krisztus alapján a Gecsemáné kertbeli jelenetre gondolhatnánk, viszont a töredéken szereplő *chválu* (*dávati*) / *istendicséret* kifejezés nem egészen illik a kontextusba. Természetesen nem kizárható, hogy a töredék egy egyedi kiegészítésekkel ellátott átdolgozás²⁷ darabkáit őrizte meg, de esetleg egy másik ócseh verses mű részletét is tartalmazhatja. A két pergamencsíkban álló *Wiesenbergi töredéken*,²⁸ amely a 14. század második feléből származik, az Annás házában játszódó jelenet részlete maradt fenn, így az kívül esik elemzésünk körén.

A cseh verses fordítás későbbi, teljesebb változata a prágai érseki káptalan könyvtárának egyik nevezetes kéziratában, az ún. Szent Vítus-kéziratban olvasható.²⁹ A 106 leveles kódexet a 14. század második felében állították össze cseh

²⁵ Jistebnický zlomek, Praha, Knihovna Národního muzea, 1 A c 34. – Ezúton is köszönöm Kateřina Černának és a prágai Nemzeti Múzeum Könyvtárának, hogy a náluk őrzött Anzelm-töredékek digitális másolatát rendelkezésemre bocsájtották. – Leírás: Marek BRČÁK et al., *Rukopisné zlomky knihovny Národního muzea: Signatura 1 A*, Praha, Scriptorium, 2014, 126 (265-ös tétel). A tanulmányban felhasznált 1 A c kategóriába tartozó töredékek leírásait Michal DRAGON, Martina JAMBOŘOVÁ, Kateřina VOLEKOVÁ készítették. Kiadás: Adolf PATERA, *Wiesenberské rýmované zlomky Rozmluvy panny Marie a sv. Anselma o umučení Páně*, Časopis Národního muzea, 64(1890), 190–191.

²⁶ Átirása a töredékkatalógus alapján (BRČÁK et al., *Rukopisné zlomky...*, 25. j. i. m., 126): 1r /// země ... jest čso ... o tom věděl, mně jest nikte nepověděl. Plakati já vezdy mušu, moj... oč... neu///, 1v /// vnide, v zahrádk... jmě bieše Ebron. ... dyž plače počě klekati, svěmu otcu chválu ... ..vati. Muky ///

²⁷ Látni fogjuk, hogy a Szent Vítus-kéziratban fennmaradt verses fordításban is vannak a latin változatokból hiányzó interpolációk.

²⁸ Wiesenberské zlomky, Brno, Archiv města Brna, fond Knihovna Mitrovského, A 231, 127. Kiadás: PATERA, *Wiesenberské rýmované zlomky...*, 25. j. i. m., 186–190.

²⁹ Svatovítský rukopis, Praha, Archiv Pražského hradu, fond Knihovna Metropolitní kapituly u sv. Víta, D 84, ff. 46^r–57^v. – Köszönöm Lenka Klukovának, a prágai érseki káptalani könyvtár anyagát gondozó levéltárosoknak és kollégáinak, hogy a kézirat megtekintését lehetővé tették számomra. – Kiadás: *Svatovítský rukopis*, vyd. Adolf PATERA, Praha, Nákladem Matice České, 1886, 159–191.

nyelvű, főleg verses szövegekből. Az Anzelm-*planctus*on kívül egyebek mellett szerepel benne Alain de Lille *Anticlaudianus*ának fordítása, egy halálról szóló vers, Mária-imádságok, egy ének Szent Dorottyról és Szent Brigitta látomásai. Az Anzelm-vers páros rímű, változó hosszúságú sorai gondosan kimunkált, művészi hatású szöveget képeznek, ami verses feldolgozás lévén a forma által megkövetelt rugalmassággal kezeli a prózai alanyanyagot. De a rím és ritmus kívánta természetes módosulások mellett olyan tartalmi elemek is megfigyelhetők benne, amelyek minden valószínűség szerint a népnyelvű megverselés során kerültek a szövegbe. Latin verses változat létéről nem tudok, viszont a német verses változatokkal érdemes lenne összevetni a cseh költeményt, hogy kiderüljön, van-e valamilyen kapcsolat közöttük. A latin forrásból hiányzó történetelemekből néhányat a próza fordítások rövid ismertetése utáni elemző részben be fogok mutatni.

Anzelm és Mária párbeszédének ócseh prózai átültetésére szintén a 14. században került sor. A korai prózaváltozatot őrző egyik kézirat, a huszonegy pergamencsíkból álló ún. *Káptalani töredék* elveszett, szövegét csak Adolf Patera közléséből ismerjük.³⁰ E fordítás részletei olvashatóak az *Opatovicei töredéken*.³¹ Szintén e próza fordítás darabjai maradtak fenn az 1350 és 1370 közöttől származó *Múzeumi töredéken*.³²

Az eddig bemutatott fordításrészleteken kívül a *Planctus* teljes ócseh prózai átültetése is fennmaradt. Ezt a későbbi átültetést/redakciót/szövegvariánst a prágai nemzeti könyvtár három kódexe is őrzi.³³ A XVII. E. 8. jelzetű kódex³⁴

³⁰ PATERA, *Staročeské zbytky rozmluvy panny Marie a sv. Anselma o umučení Páně*, Časopis Musea Království českého, 54(1880), 344–355.

³¹ Opatovické zlomky, Praha, Knihovna Národního muzea, 1A c 62. Leírás: BRČÁK et al., *Rukopisné zlomky...*, 25. j. i. m., 141–142 (292-es tétel). Kiadás: PATERA, *Opatovické zbytky staročeské „Rozmluvy panny Marie a sv. Anselma o umučení Páně”*, Časopis Národního muzea, 64(1890), 191–202.

³² Muzejní zlomek, Praha, Knihovna Národního muzea, 1A c 68. Leírás: BRČÁK et al., *Rukopisné zlomky...*, 25. j. i. m., 145 (298-as tétel). Kiadás: PATERA, *Nově nalezené zbytky staročeského evangelistaře, Anselma a umučení sv. Jiří ze XIV. věku*, Časopis Národního muzea, 74(1900), 504–512.

³³ Köszönöm szépen Tereza Paličkovának, a Cseh Köztársaság Nemzeti Könyvtár, Kézirat- és Régi Nyomtatvány Tára osztályvezetőjének, hogy az eredeti kódexek megtekintését engedélyezte számomra, és kollégáinak, hogy az intézményben való kutatásomat segítették.

³⁴ Praha, Národní knihovna České republiky, XVII. E. 8. Leírás: Joseph TRUHLÁŘ, *Katalog českých rukopisů c. k. veřejné a universitní knihovny pražské*, Praha, I. a III. třída České

körülbelül kétharmada a 14. sz. utolsó harmadában készült. Ebben a részben foglal helyet a *Planctus Mariae et Anselmi*³⁵ a Pszeudo-Bernát-i *Quis dabit* cseh átdolgozása, a *Meditationes vitae Christi* cseh változatának, a *Život Krista Pánának* a részletei és különböző imádságok, legendák, apokrif evangéliumrészletek társaságában. Ezt a részt a 15. század végéig, a 16. század elejéig Szent Brigitta revelációival, két Mária-prédikációval és egy jó halálról szóló szöveggel egészítették ki. A XVII. H. 28. jelzetű kódex körülbelül az *Apor-kódex*szel egykorú, valamikor a 15. század végén, a 16. sz. elején másolták.³⁶ Szerkezete emlékeztet is a magyar kézira, két legenda és egy *Život Krista Pána*-részlet mellett ugyanis főként liturgikus jellegű szövegeket tartalmaz: Mária kisofficiumát, a halottak officiumát és imádságokat. A XVII. H. 11. jelzetű kódex korban a XVII. H. 28. jelzetűhöz áll közel, a 16. század első harmadából származik.³⁷ Tartalma egy fontos aspektusban eltér az előző kettőtől: két ismert ún. nemzeti humanista fordító, Viktorin Kornel ze Všehrd (1460–1520) és Řehoř Hrubý z Jelení (1460 k.–1514) fordításai teszik ki a jelentős részét. Mellettük tartalmaz még egy karácsonyi prédikációt és a virágvasárnapi passiót is.

Az ócseh *Planctus Mariae et Anselmi* már sokszor idézett cseh kutatója, Adolf Patera egyes írásaiban³⁸ korábbi és későbbi prózafordításról beszél, míg másutt³⁹ inkább azt sugallja, hogy egyazon fordítás szövegváltozataira gondolt. A *Planctus Kálvárián* játszódó jeleneteinek a különböző kéziratokban fennmaradt variánsait összevetve látni fogjuk, hogy inkább egyazon prózafordítás redakcióiról van szó,

---

akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnot a umění, 1905, 71–73 (184-es tétel). Leírás és digitális másolat: http://www.manuscriptorium.com/apps/index.php?direct=record&pid=AIPDIG-NKCR__XVII_E_8____3H49FC1-cs (Hozzáférés: 2023. 05. 10.)

³⁵ Ff. 99^r–108^r.

³⁶ Praha, Národní knihovna České republiky, XVII. H. 28. Leírás: Joseph TRUHLÁŘ, *Katalog českých rukopisů...*, 34. j. i. m., 134 (357-es tétel). Leírás és digitális másolat: http://www.manuscriptorium.com/apps/index.php?direct=record&pid=AIPDIG-NKCR__XVII_H_28____1TIO6I9-cs (Hozzáférés: 2023. 05. 10.) A *Planctus* fordítása itt: ff. 344^r–359^v.

³⁷ Praha, Národní knihovna České republiky, XVII. H. 11. Leírás: Joseph TRUHLÁŘ, *Katalog českých rukopisů...*, 34. j. i. m., 127–128 (340-es tétel). Leírás és digitális másolat: http://www.manuscriptorium.com/apps/index.php?direct=record&pid=AIPDIG-NKCR__XVII_H_11____107TJWE-cs (Hozzáférés: 2023. 05. 10.) A *Planctus* fordítása itt: ff. 183^r–200^v.

³⁸ Pl. PATERA, *Staročeské zbytky...*, 30. j. i. m., 345.

³⁹ UŐ, *Svatovítský rukopis*, 29. j. i. m., XXXIV.

amint a verses töredékek és a Szent Vitus-kézirat költeménye is egyazon fordítás átdolgozásai, redakciói.⁴⁰

Induljunk ki a prózaváltozatokból. A mű nyolcadik fejezetének eleje a teljes szöveget tartalmazó három kódex mellett az *Opatovicei* és a *Múzeumi töredéken* is olvasható. Pilátus kimondja a halálos ítéletet Jézusra, Anzelm pedig az akkori érzéseiről faggatja Máriát. A Patrologia latin szövege ezt így fogalmazza meg:

Ad nimiam igitur plebis instantiam Pilatus hanc mortis sententiam protulit adversus filium meum, dicens: Jezus Nazarenus abjudico vitae, et adjudico mortis ignominiosae crucis. Anselmus. Quid fecisti, dulcissima, cum haec audires? Maria. Hac prolata sententia gladius Simeonis pertransivit cor meum et animam meam.⁴¹

Opatovické zlomky, 1 A c 62	Muzejní zlomek, 1 A c 68	XVII. E. 8., ff. 103 ^v –104 ^r	XVII. H. 28., f. 352 ^v	XVII. H. 11., ff. 193 ^v –194 ^r
A iezussye podda gich voly. Ansel- mvs vecie : czso gśi tomv rzekla? Maria vecie : Mecz symeo- now dussy mv opiet proclal .	a gezussie podda gegych wuoly. Ansel- mus otaza marie , matky bozye , rzka : Czoz gssy tomu rzekla? Ma[r]ia ta ot- powedie : Mecz symeo- now opyet dussy mu prokla .	a gezyssie poda wgych woly. Anzel- mus otaza Czo sy tomu rzekla Maria wecze Mecz symeonuow opyeti mu dussy pronykl .	a gezyssie vmuczy po gich wuoly anzelmus wecze Czoz tomu rzekla Maria wecze mecz symeonuow dussy mu prokla	a gezissie dal k gych wuly anzel- mus otazal matky bozie Czoz sy tomu rzekla Marya od powiedla Mecz symeonuow opiet dussi mu proklal

⁴⁰ Vö. *no.*, XXXIII.

⁴¹ PL 159, col. 231.

Az öt ócseh szöveg meglehetősen egyöntetű. A fejezet felvezetésében márkánsan eltérnek a Migne közölte variánstól. Míg a latin mondatban az ítélet konkrét szavai és Pilátus indokai („plebis instantiam”) is szerepelnek, a cseh szövegek közül négy csak annyit mond, hogy „átadta Jézust az ő (a zsidók) akaratuknak”, egy változat pedig azt, hogy „Jézust agyonkínózta/megölte az ő akaratuk szerint”. Amint arról a magyar és német fordítások kapcsán már szó volt, a Patrologia szövegváltozata korántsem az egyetlen latin variáns. Amint Patera rámutatott, a cseh nyelvű verzióknak is van közelebbi latin rokona. Ő a prágai Nemzeti Könyvtár egyik 14. századi csehországi latin kódexének⁴² szövegváltozatát használta az összevetéshez.⁴³ Ha kikeressük a vizsgált jelenetet ebből a latin kódexből, rögtön látszik, hogy az ócseh fordítók ebből vagy egy ehhez közeli forrásból dolgoztak: „Iesum vero tradidit voluntati eorum.”⁴⁴ Az Anzelm erre következő kérdésében és a Mária feleletét felvezető mondatban az állítmányt az egyik töredék és az egyik kódex szövegében a *věciti / mondani* ige képezi, míg a maradék három forrás az *otázati / kérdezni*, illetve *odpovědět / válaszolni* igét használja. A megoszlás nem a források kora mentén történik. A legfiatalabb kódexben a *kérdezni* ige kiegészül a kérdés címettségének a megnevezésével (*matky Božíe / Isten anyjától*), míg a *Múzeumí töredék*en ez tovább bővül Mária nevével és egy további igével (*říka / mondja*). A 14. századi kódex variánsa Mária válaszában az *átjádni, átldfni* jelentést a *proniknutí* igével fejezi ki, míg a többi forrásban *prokláti* szerepel. A jól ismert, s a műben sokszor megismételt formulában ezen kívül csak szórendi eltéréseket figyelhetünk meg.

A kiválasztott fejezetek szövegváltozatait összevetve a fenti példán bemutatott eltérések tipikusnak mondhatóak. A közös eredet csakugyan látszik az összes prózaszövegen. Sokszor azonos a szóhasználat, a fordítási megoldások. Ahogy azt a német fordítások kapcsán megfigyelték az említett kutatók, a cseh szövegekben is gyakori az azonos kifejezésekkel fordított mondatok szavainak más-más sorrendben szerepeltetése. A történetvezetés formulái kissé eltérnek a különböző másolatokban vagy variánsokban. A *Múzeumí töredék* és a XVII. H 11.-es kézirat az Anzelm kérdéseihez hosszabb, tiszteletteljesebb felvezetőt használ,

⁴² Praha, Národní knihovna České republiky, XII. D. 10. Leírás és digitális másolat: https://www.manuscriptorium.com/apps/index.php?direct=record&pid=AIPDIG-NKCR_XII_D_10_3P676I7-cs (Hozzáférés: 2023. 05. 10.)

⁴³ PATERA, *Staročeské zbytky...*, 30. j. i. m., 347, 353–356.

⁴⁴ F. 16^v.

mint a többi forrás, Máriát Istenanyaként nevezi meg (*Anzelmus otázal matky Božie. / Anzelm kérdezte az Istenanyától*). A XVII. H. 11. és a XVII. E. 8. jelzetű kódex, valamint a *Múzeum*i és az *Opatovicei töredék* változatai általában jelzik az evangéliumi idézeteket (pl. *jakož svědčí Svatý Lukáš / amint Szent Lukács tanúságot tesz róla*). A XVII. H. 28-ban ezek a hivatkozások elmaradnak. Ez utóbbi szöveg-változatot helyenként rövidítették is: például nem közli hány láb hosszú a kereszt. De a római centurio kinyilatkoztatása után is elmarad a Krisztus halálakor bekövetkezett csodák nézőkre gyakorolt hatásának részletezése. Itt az idézet végén levő szöveghiány mellett érdemes megfigyelni a centurio szavai körüli kisebb zavart, ami valószínűleg a különböző latin variánsok keveredéséből fakadt.

XVII. E. 8., ff. 105 ^r –106 ^v	XVII. H. 28., f. 357 ^r	XVII. H. 11., f. 198 ^v
Aczenturio wyda to yty gesto strzyzzyechu gezyssse vzrzye zze sye zemye potrzyesse ygyne dywy bachu sye welmy arzkuczye. Zagyste syn bozy byesse tento ywzda czenturio chwalu bohu arzka Wyz kako wsseczko stworzenye zzele krista gedno zzydye byechu ztwrdyely ayakozz swiedczy swati lukass. wessen zastup genz byesse przyssel napozorowane wyda to czo sye dyegesse tepyechu sye vprsy stogyecze daleko azzeny gesto byechu odgalylee zany m ssly to wyduczye zasye sie wraczowachu	A centurio wida yty gesto strzyzyychu gezyssse vzrewsse ze se zemie potrzasa y gine diwý welike bozy bachu se welmi rzkucze zapravdu mluwicze bozy syn toto bisse Tehdy centurio wzda chwalu bohu a rzka zawierne tento czlowiek prawy bisse	a Centurio wyda to y ti kterzy strzyhli gezisse wyduczze zemie hnuti y gini diwy bali su sie welmi rzkuće zagisty syn buozy tento bisse y wzdal czenturio chwalu buohu a rzka tento czlowiek bisse wiz kterak wsseczko stworzeny zelesse gedno pohanie bisse ztwrdly yakoz swieczy swaty lukass wesken zastup ktery bisse przyssel ktomu dywadlu widuczze to czo sie gest stalo tepuće sie wprsy wkraczowachu sie a znanii geho staly zdaleka a zeny ktere bichu od galilee zany m sly to widuće

Míg a XVII. E. 8. változata szerint a centurio és azok, akik Krisztust őrizték, látva a földrengést és az egyéb csodákat, nagyon megrémültek, és azt mondták: „Biztosan Isten Fia volt.” A centurio pedig Istent dicsérte, és azt mondta: „Íme, minden teremtes gyászolja...” A XVII. H. 28. variánsában a *díny* / *csodákhoz* mennyiség (*veliké* / *nagy*) és birtokos (*Božji* / *Istennek*) jelző is társul. Az őnök közös felkiáltása így módosul: „Igazán szólva Isten Fia volt ez.” Az Istent dicsérő centurio pedig ezt mondja: „Valóban ez az ember igaz volt.” Végül a XVII. H. 11. szövegében az őnök közös felkiáltása egy szórendcserétől eltekintve megegyezik a XVII. E. 8. jelzetű kódex verziójával, viszont a centurio külön megjegyzése is szerepel, csak kimarad belőle az *igaz* szó. Így a mondata hiányos és értelmetlen marad, de látszik, hogy nem a százados mondja az „Íme, minden teremtes gyászolja...” kezdetű mondatot.

A zavart az okozhatta, hogy egyes latin szövegváltozatokban összekeveredett két evangéliumi idézet: a centurio szavai, ahogy azt Lukács (Lk 23,47) és Máté (27,54), illetve Márk (15,39) idézték. Míg Máté és Márk szerint a százados azt ismeri el, hogy Jézus Isten Fia volt, Lukács szerint csak azt mondja, hogy igaz ember volt. A Migne közölte szövegben Lukácsnak tulajdonítva szerepel az istenfiúságra vonatkozó mondat. A csehországi latin variáns viszont a helyes Lukács-idézetet hozza.

PL 159, col. 285	XII. D. 10., f. 24 ^v
Centurio autem et qui cum eo erant, custodientes Jesum; viso terrae motu et his quae fiebant, timuerunt valde (Matth. 27,51-54), et ipse centurio, glorificavit Deum, dicens: Vere Filius Dei erat iste (Luc. 23,47). Ecce quomodo omnia elementa Christo compatiebantur; soli autem Iudaei indurati fuerunt.	Centurio autem et qui cum [eo] erant custodientes Ihesum viso terre motu et his quae fiebant timuerunt valde. Secudum Lucam: Ipse centurio glorificabat eum dicens: Ecce hic homo iustus erat. Ecce omnia compatiebantur ei. Soli Iudei miseri induraverunt.

Az ócsch fordító valamiféle javított latin változatból dolgozhatott, vagy már az egyes anyanyelvi másolatok, átdolgozások során próbálták a hibás Lukács-idézetet korrigálni. Így keletkezhetett a XVII. H. 28. mindkét idézetet tartalmazó megoldása csoportos és egyéni megszólalóval, a XVII. E. 8. a Máté/Márk szerinti idézet a félrevezető felvezetéssel, illetve a XVII. H. 11. félig sikerült kettős idézete. Az evangélistára való hivatkozás hiányzik mindhárom kódexből.

A XVII. H. 28. jelzetű kódex szövegváltozatában nemcsak kihagyásokat figyelhetünk meg, hanem a történet színesítésére, érzelmi erejének növelésére tett kísérleteket is. Bővítették például azt a jelenetet, amelyben a kereszten függő Jézus anyját szeretett tanítványára hagyja. Ezt az epizódot az evangéliumok nyomán a Patrologia és a csehországi latin kódex szövege, valamint a másik két ócseh variáns lakonikusan mutatja be. A három ócseh szövegrészt egymás mellé állítva szembeszökő a különbség.

XVII. E. 8., f. 106 ^r	XVII. H. 28., f. 356 ^r	XVII. H. 11., f. 197 ^v
Akdyzz vzrže mye av- czenyka toho gehoz mylo- wasse. Obratyw sie wecze az syn twoy. O kake zza- lostywe odpushtyenye bylo avcze takto weczie. Az matka twa.	A kdyz vzrže syn muog a vczedlnika swe[h]o Iana gehoz welmi milo- wasse Obratiw se kem- nie wecze ma mila mat- ko Tot syn twuog tiet ge- mu poruczegi mila matko giz ottebe ot- pussczeni беру gize chczy swu stohoto swieta sniti giz chczy swu dussy bohu otczy swate[m]v duchu poruczyti Maria wecze O mily synu muog kterak zalostiwie ot- pussczeni beress otemne a vczedlnikowi tez wecze O muog mily sluhu tobiet mu milu matku poruczegi	a kdyz mie vzdrzel syn muoy zmilely a vczedlnika toho gehoz milowasse obra- tywsse rzekl gest ey zeno syn twuog o kterak zalos- tywe od pustieni dal mnie a vczedlnikowy take rzekl ey matka twa

A XVII. H. 11.-es kódex változatában is van két kisebb kiegészítés a 14. századi kódexhez képest. Utóbbi odaértett alanya helyett ebben a *syn muoj zmilely* / *én szeretett fiam* kifejezés áll, az *až syn twoj / íme, a te fiad* kiegészül a *ženo* / *asszony* megszólítással. A XVII. H. 28. átdolgozója számos, a jelenet szereplőire való utalással tisztázta, kinek mi a szerepe a jelenetben, s ezen kívül jelzőkkel díszítette fel a szöveget *ke mnie* / *hozzám, má mila matko* / *én szeretett anyám, mily synu muoj* / *én szeretett fiam, muoj mily sluhu* / *én szeretett szolgálóm, mu milu matku* / *én szeretett anyá-*

mat. A Megváltó azt is megmagyarázza, miért van szükség erre a végrendelkezésre: ő tanítványára hagyja anyját, mivel elbúcsúzik tőle, elhagyja a világot, s lelket az Atyának és a Szentléleknek ajánlja.

Több esetben ennél látványosabb a szövegek eltávolodása egymástól. Mindhárom kódexszövegből hiányzik két fejezet, amely Migne kiadásában szerepel. Az egyik a tizenötödik kapitulum, amelyben Krisztus leszáll a limbusba. Ez a verses feldolgozásból és a XII. D. 10. jelzetű latin kódexből is kimaradt, valószínűleg nem képezte a csehországi szöveg hagyomány részét. A kilencedik fejezetben Szűz Mária és Mária Magdolna a keresztvívőket kísérő menet elé kerül, s megpillantják az elgyötört Krisztust egy kút mellett. Ez a rész hiányzik mindhárom cseh nyelvű prózaszövegből, valamint a csehországi latin kódexből is. A Szent Vitus-kézirat verses változatába viszont bekerült egy ilyen találkozási jelenet a keresztúton, igaz, kicsit más körülmények között.⁴⁵ A Patrologia tagolása szerinti nyolcadik fejezet elejének megfelelő helyen, rögtön a keresztút elején, a Jeruzsálem-kapunál találkozik a fájdalmas anya és Magdolna Krisztussal. Az anyai gondoskodásért köszönetet mondó, jóindulatú bólintás helyett, amiről a Patrologia-szöveg kilencedik fejezetében olvashatunk, itt a két Mária jajszavának hallatán Krisztus megtorpan, elszomorodik, s képtelen folytatni útját. Rögtön megüti őt egy majomhoz hasonlított zsidó. Ekkor összeroskad a kereszt alatt. Mária hiába sietne a segítségére, gonosz szavakkal és ütlegekkel könnyörtelenül távol tartják tőle.

⁴⁵ „Marya: Slyss, anzelme, zalostywe powyesty, / ktere chczy tobye nynye pronestj: / kdyz muoy synaczek pogyde Ierosolymsku branu, / Vstrzyetech gye y s mandalenu; / Vslyssaw nass hlas y kwyelenye, / smutyw sye, wyecz nevczyn postupyne / Tehdy gyeden zyd, yako opyczye, / Vderzy gye y w gyeho lycze; / ynhed sye pod krzysem swynu. / Tehdy gyeden ya, byezawssy, chtyech pomocy gyemu, / Memu synu gyedynemu. / Ach ma przyewelyka zalosty! / Ostrzyechu mye bez mylosty / zlymy slowy y take ranu; / Nebylo toho, genz by sye smylowal nade mnu.” – PATERA, *Svato-vítský rukopis*, 29. j. i. m., 179–180.

Ezt a jelenetet követi a Szent Vítus-kézirat változatának talán legérdekesebb betoldása, a bolygó zsidó legendájának sajátos adaptációja,⁴⁶ amelynek nem találtam nyomát sem a megnézett latin kódexekben, sem más fordításokban.⁴⁷ Ezt a részt, amely Adolf Patera szerint a legenda egyetlen előfordulása az ócseh irodalomban, a filológus a cseh fordítónak tulajdonítja, akit mellelég elég ügyetlennek és tehetségtelennek tartott.⁴⁸ E versben a legendás alak egy János/Jan nevű lovag, aki kötözködve kérdi a Megváltótól, hová megy. Erre Krisztus azt feleli, hogy ő elmegy tőlünk, de a lovag ott fogja őt várni, amíg az utolsó ítéletkor visszatér, s addig tanúságot tesz az ártatlan Isten, a keresztények megváltójának szenvedéséről. Az elbeszélő szerint a lovag most is él, és élni fog étel és ital nélkül, pusztán a szombatonként magához vett szentelt ostyával, Krisztus testével táplálkozva. Ez a lovagi keretbe öltöztetett színes elbeszélés, ami korabeli szövegekből részben ismerős lehetett az átültetőnek, bizonyára színesíteni volt hivatott a történetet. A lovagi kultúra elemeinek a beépítése a költemény korábbi részeiben is előfordul. Ez az eljárás jellemző a 14. századi cseh nyelvű verses legendákra is.⁴⁹

⁴⁶ „Tehdy gyeden rytierz yan, / tyem gmenem byesse gmenowan, / Zdwyze gvey z toho horzye, / tato slova gymu tworzye, / Dy: czlowecze, kamos possel? /Tehdy muoy synaczek, obratyw sye, weczye: / Gyz puoydu od was, / Ale ty mne zde poczakass; / kdyz przydu ku poslednyemu sudu, / Ty wssyeczkny lydy sudyty budu; / To swedeczstwe poznass kazdemu, / Czoż gsu mnye czynly newynnemu. / Raczte to wssyczkny wydety, / Dyegy gymu yan wyducz, / Neb gyst wydyl boha sweho muky, / Spasytele krzestanskeho, / A ten gyst dnes zyw y bude do dne sudneho; / w gjerusalemie gyst przybytek gyeho: / Tu gsa, any gyedenie any pytye pozywa, / Gedno na kazdu sobotu tyelo bozye przygyma.” – *Uo.*, 180–181.

⁴⁷ Amennyire nyelvi kompetenciáim engedték, megnéztem német verses fordításokat is, de nem fedeztem fel ilyen jelenetet. Ez ügyben a végső szót germanistáknak kell kimondani.

⁴⁸ „Druhou odchylku od jeho pramene čteme ve verších 479–498, kde se zmiňuje o večném Židovi, kterážto zmínka podstatně se liší od jiných posud známých pověstí. Jindé zmínky té ve staročeské literatuře není. Ostatně jest skladatel náš velice neobratný a nejapný, bez všelikého básnického vzletu a nadání, ačkoliv zajisté mnoho těž pokazil písař a snad předělač, jenž svou nedbalostí mnoho veršů zkomolil, slova a i verše některé vynechal a tím smysl i metrum značně porušil.” – PATERA, *Svatovítský rukopis*, 29. j. i. m., XXXIII.

⁴⁹ Winfried BAUMANN, *Die Literatur des Mittelalters in Böhmen: Deutsch-lateinisch-tschechische Literatur vom 10. bis zum 15. Jahrhundert*, München – Wien, R. Oldenbourg Verlag, 1978 (Veröffentlichungen des Collegium Carolinum, 37), 166.

A passiótörténet egyéb ismert epizódjai is bekerültek a verses fordításba, részben valószínűleg a hallgatók ismereteinek bővítése, részben talán a történet fordulatosabbá tétele miatt. Az ismeretanyag bővítése miatt nevezheti meg az átdolgozó a két latort, Dizmászt és Gesztászt. Nevükhöz prédikációelemnek is beillő rövid tanítást fűz a beszélő: egyik a mennybe, másik a pokolra megy, egyik a megtért, másik a meg nem tért bűnöst jelenti, a bűnbánó ember tehát a mennybe, a megátalkodott a pokolra jut.⁵⁰ Szintén megnevezi a halott Krisztust oldalba szúró katonát, Longinust, akit vak lovagként ábrázol.⁵¹ (Az ő nevét német nyelvű verses feldolgozások is említik.) A vers elmeséli, hogyan nyeri vissza a lovag a látását az oldalsebből kifröccsenő vértől, s hogyan tér meg sokakkal együtt. A beszélő nem mulasztja el röviden összefoglalni a sebből folyó vér teológiai magyarázatát hallgatói okulására.⁵²

A verses feldolgozás Arimateai József mellett, aki a Patrologiában közölt latin *Dialogus* utolsó fejezetének egyik főszereplője, Nikodémus nevét is említi, amit sem a vizsgált latin változatok, sem az ócseh prózai változatok nem tesznek. Azokban a hangsúly a sírbatétel fájdalmas jelenetén van, hiszen itt tetőzik Mária szenvedése. A hosszabb tevékenykedést igénylő balzsamozás leírása, a zsidó hagyományokra való hivatkozás⁵³ kevésbé lehetett alkalmas az érzelmek felkorbácsolására, a *compassio* előidézésére, talán azért maradhatott ki a latin szövegből és az azt szorosabban követő prózafordításból. A verses fordítás viszont nagy hangsúlyt fektetett az apokrif evangéliumokból származó legendák, ismeretanyag, szereplők beillesztgetésére, még akkor is, ha a mellékszereplők nevesítésével és történeteivel a passió főszereplőiről vonja el némileg a figyelmet.

A költeményt a korábbi magyarázó jellegű betétekkel összecsengő, didaktikus kiszólás zárja. Ebben már egyértelműen nem Anzelm vagy Mária beszél, hiszen

⁵⁰ „Iezus gyemu odpowedye: Wyernye tobye prawy, nycz netage, / Dnes budess se mnu prostrzyed rage. / Iezus tohto ragem podarzy / A onoho peklem obdarzy. / Gyednomu byesse dyzmas / A druhemu dyechu gezmas; / Gezmas gyst do pekla seslan / A dyzmas gyst do rage poslan. / Gyeden sye znamenawa l kazdy czlowek kagyczy, / Druhy sye znamenawa czlowek nekagyczy; / kagyczym gye do rage gyty / A nekagyczym wssyem w peklo snyty.” – PATERA, *Svatovítskéj rukopis*, 29. j. i. m., 184.

⁵¹ *Uo.*, 186–187.

⁵² „krew swata z nyeho gyst wysla Wssyemu lydu na spasenye, / A woda swateho krzsta na vstawenye.” – *Uo.*, 187.

⁵³ „Nykodemus drahe masty, yozef nowe platno przynese, / Neb tak po zydzowsku obczyey byesse: / Mastmy tyelo obmazachu, / Potom platném obwazachu.” – *Uo.*, 188–189.

az utóbbira egyes szám harmadik személyben hivatkozik a megszólaló. E zárlat arra szólítja fel a hallgatókat, érezzenek részvétet az ártatlanul szenvedő fia miatt bánkodó Mária iránt, emlékezzenek meg Jézus haláláról, legyenek bűnbánóak, s kérjék Máriát, hogy segítse őket ahhoz az örök boldogsághoz, amiben neki és fiának része van. A három prózaszöveg a verses változatéhoz nagyon hasonló zárlattal ér véget. Ez szintén egy olyan latin forrást sejtet, amelyben a *Planctus* a lélek-menyasszony és Krisztus közötti verses párbeszéd helyett (vö. *Patrologia*) egy pragmatikusabb könyörgés zárta.⁵⁴

A befogadó kötet témája miatt ebben az összehasonlító tanulmányban a *Planctus Mariae et Anselmi* ócseh próza- és versváltozataiba csak a Kálváriához kapcsolódó jelenetek alapján nyújtottam betekintést, amelyekhez sajnos nincs magyar párhuzamunk. A mű korábbi részeinek összevetésekor a magyar szöveget is mellé néztem a cseh variánsoknak, s így jobban feltűnnek a két népnyelvű irodalom hasonló fordítási megoldásai, technikái. De ezek bemutatása már egy következő írás tárgyát képezi. Több regionális latin kéziratos verzió, illetve más anyanyelvű fordítások bevonása a vizsgálódásba tovább pontosíthatja e népszerű kegyességi szöveg variációs lehetőségeiről alkotott képet.

---

⁵⁴ A XII. D. 10. jelzetű kódexben a *Planctus* Mária Jeruzsálembé való visszatérésével ér véget. A *Patrologia* változatát lezáró párbeszéd, s Arimateai József történetének Nikodémus evangéliumából származó részlete kimaradt belőle.